

ՁԵՌԱԳՐԱԿԱՆ

ԿՈՉՄԱ ԳՐԻՉ

Բաղմավաստակ եւ ղեղաղիր զրիչ մը եղած է Կոզմա Կրօնաւոր, որմէ առ այժմ մեղի հասած ունինք հինդ ձեռագիրը Աւետարաններ՝ ԺԲ—ԺԳ դարեւրէն:

Իր մասին 1952ին Կ. Պոլսոյ Շոզալիար ամսագրին մէջ (Հոկտ.—Դեկտ.) հրատարակեցի ուսումնասիրութիւն մը: Սակայն անկէ ի վեր ծանօթացայ այն տունն ինծի անծանօթ երկու ուրիշ ձեռագիրներու, ինչպէս նաեւ զանազան նոր տուեալներու, որոնք թէ սրբագրելի եւ թէ մանաւանդ յաւելլի կ'ընեն այդ հին գրութիւնս:

Դժբախտաբար հակառակ մեղի հասած հինդ ձեռագիրներուն, Կոզմայի մասին որոշ քիչ բան գիտենք: Յաւալի է որ ժամանակակից գրողներ որոշ չեն ներկայացուցած եւ տեղի տուած են անճշգրտութեանց, որոնք կ'աղաւաղեն Կոզմայի ինքնութիւնը:

Արդ, մենք հոս հատիկ հատիկ կը ներկայացնենք Կոզմայի իւրաքանչիւր ձեռագիր, ընկրոյ հարկ եղած ստուգումները եւ ճշգրտումները, եւ վերջապէս տալով մեր եզրակացութիւնը Կոզմայի ինքնութեան եւ գործին մասին:

Նախ կը ներկայացնենք Կոզմայէ մեղի հասած արձ թուականոյ հետ ոչին ձեռագիրը: Ասկա Աւետարան մըն է, որ մաս կը կազմէր Երեւանի Թանգարանին ձեռագիրներու հաւաքման իւր թիւ 83 եւ անկէ փոխադրուեցաւ Երեւանի Մաշտոցի Անուան Մատենադարանը, ուր կը պահուի իւր թիւ 7734: Մաղաղաթ, միջին, ուղղանկիւն երկաթագրոյ: Մանրանկարչութեան մասին քիչ վերջ: Այժմ տանք Կոզմայի յիշատակութիւնները:

Եւսեբիոսի եւ Կարբիանոսի խորաններուն մէջ՝ «Կոզմա անարժան գրբիչ»:

Մատթէոսի վերջը. «Ձանարժան գրիչս զԿոզմա յիշեալիք ի տէր»:

Յովհաննու վերջը. «Փառք ամենասուրբ երրորդութեան եւ մի աստուածութեանն յաւիտեանս յաւիտեանս, ամէն»:

«Շնորհիւ տեառն սկսաւ եւ ոգորմութեամբ նորին կատարեցի զկեանսսսրբ սուրբ Աւետարանս ի փառաւոր աւրինակէ, որոյ Մուրզանցի կոչիցի, ի Թուխ ՈԿԸ (1219), ի նուաստ անապատիկա Բարդանձա, ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնիս, ի հայրապետութե(ա)նն տեառն Յովհաննիսի եւ յեպիսկոպոսութե(ա)նն տէր Առաքելի, ընդ ձեռամբ Կոզմա(յ)ի մեղաւորի եւ անարժան գրիչի: Արդ, ո՛վ աստուածատէր հաբք եւ եղբարք, յորժամ լուսաւորիք ստիաւ, յիշեալիք զԿոզմա եւ զծնողս իմ եւ զեղբարս, զի ոգորմեացի մեղ տէր Քրիստոս, եւ զտառապեալ կին ոմն Թադուհի, յիշողացտ տացէ տէր զանապատ բարին ի Քրիստոս Յիսուս ի տէր մեր, որում փառք յաւիտե...» (կտրուած): Ասկէ վերջ կը շարունակուի տարբեր, ուղղանկիւն զեղեցիկ երկաթագրոյ, ըստատարի՝ Խաչեր քահանայի յիշատակարանը: Խաչեր քահանայի յիշատակարանը բառացի մեծ նմանութիւն ունենալով Կոզմայի՝ օրինակ իմ Աւետարանիս յիշատակարանին հետ, կրնանք անտարակոյս Կոզմայի յիշատակարան նրկա-

տել: Հասանարար սկզբնական ատացողը պատճառաւ մը չստացաւ նորաւարտ Աւետարանը եւ Կողմացի բուն յիշատակարանին այդ մասը կարուեցաւ եւ անոր տեղ նոր ատացող Խաչեր քահանայի յիշատակարանը զրուեցաւ: Անշուշտ առիկա անկարելւոր է Կողմացի մեր այս ուսումնասիրութեան համար:

Կողմա իր այս գրչութեան համար կու տայ 1219 Քրիստոսի թուականը, Հայոց Ոկի թուականով: Կը յիշատակէ Յովաննիսի կաթողիկոսութիւնը (Հայրապետ) որ Յովհաննէս 2 Սահլին է եւ որ զահակայեց 1203էն 1221:

Կողմա իրը իր այս գրչագրին գրութեան վայր կը յիշէ «ի նուստ առ նապատիկա Բարդանճա, ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնին»: «Անապատիկա» անտարակոյս խոշոր եւ նշանաւոր վանքի մը կոչումը պիտի չըլլար: Արդարեւ մեր օրերուն դժուար է «Բարդանճա»ի տեղը որոշել: «Բէնդէնջ կամ Փարչանջ, բարձրնակ գիւղ Խարբերդի առաջնորդութեան թեմի. 240 տուն կար, որոնք եկեղեցի մը ունէին» («Հայ Հանրագիտակ», Մկրտիչ Վրդ. Պոստրեան, 1938, Պուքրէշ, Ռումանիա, ի բառին Բէնդէնջ): Գարեգին Սրբազան Յովսէփեան ալ «Բարդանճա անապատ (Խարբերդի շրջանում)» նշանակած է («Յիշատակարան», 1951, Անթիլիաս), առանց ուրիշ ծանօթութեան: Նախ հարց է թէ Բարդանճ կրնա՞յ նոյնը ըլլալ Խարբերդի Բէնդէնջ կամ Փարչանջի հետ, որ 240 տունով խոշոր գիւղ մըն է եւ ոչ թէ «անապատիկ»^(*):

Գրիգոր Կամախեցի իր «Ժամանակագրութեան» մէջ (Երուսաղէմ, 1915, էջ 401) կը յիշէ Երզնկայի մօտ Աւարուհ լեռանց ստորոտը «Բարջանջի» քուրդ գիւղը, ուր ժամանակին Հայեր կը բնակէին:

Այսպէս, դժբախտաբար կարելի չէ նոյնացնել առ այժմ «նուստ առ նապատիկա Բարդանճ» Խարբերդի Բէնդէնջ (Փարչանջ) գիւղին հետ. նոյն տեւն, աւելի բան մը գիտնալու ենք Գրիգոր Կամախեցիի «Բարջանջի» նախապէս հայրնակ եկեղեցաց դաւաժի քուրդ գիւղի մասին:

Վերջապէս կայ «ի գաւառիս Խորձին, յանապատիս, որ կոչի Բորնջիք, ընդ հովանեաւ արքայ Աստուածածնին», ուր գրուած է նոր Զուգայի Ամենափրկչի հաւաքման թիւ 48 Աւետարանը: Առ այժմ կարելի չէ րեւ թէ Կողմացի «ի նուստ անապատիկա Բարդանճ, ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնին» իր եկեղեցիներուն նման անուամբ կարելի է նոյնացնել Խորձեան Բորնջիք անապատին հետ: Կարելի է այդքան խոշոր աղաւաղման ենթարկել «Բարդանճ»ը:

Կողմա գրիչ կը հաւատալ թէ իր գրչագրած Աւետարանին արտագրութիւնը կատարած է «ի փառաւոր արքինակէ, որոյ Մուրդանեցի կոչիցի»: Ասով Կողմա կ'ուզէ ըսել որ կար Աւետարանի ընտիր, իր խօսքով «փառաւոր», օրինակ մը՝ որ Մուրդանեցի կը կոչուէր եւ որ իր Աւետարանին ընդօրինակութեան սկզբնապիւրը եղած էր: Խորհելով որ «Մուրդանեցի» ճիշդ գրուած եւ կարդացուած է, պէտք է ընդունիլ որ եղած է Աւետարանի օրինակ մը, բնագիր մը, որ այդպէս կոչուած է այդ ատենները մեր գրիչներէն: Դժբախտաբար ինծի կարելի չեղաւ նման ընտիրի մը յիշատակութեան հանդիպիլ ձեռքի տակ ունեցածս ձեռագրական յիշատակարաններուն մէջ:

Առ այժմ այսքան այս Աւետարանին մասին, որուն մանրանկարչութեան մասին քիչ վերջ իր կարգին: Այժմ անցնինք իրմէ ծանօթ երկրորդ Աւետարանին, որ թուական ունի, թէեւ ոչ վստահելի:

(*) Գարեգին Սրբազան Ստեփաննոսեանց կը նշանակէ «Փարչանջ» գիւղը 220 տուն հայ բնակչութեամբ եւ գիւղին եկեղեցիին անունը կու տայ Սուրբ Փրկիչ («Քորոս Աղբար», Բ. Խատոր, 1879, Կ. Պոլիս, էջ 105):

* * *

Վենետիկի Մխիթարեան հաւաքածոյին մաս կը կազմէ այս Աւետարանը, որ Հ. Սարգիսեանի ձեռագրաց ցուցակին մէջ թիւ 88 կը կրէ, գրուած նոյնպէս ուղղանկիւն երկաթաղորով, որուն համար ցուցակադիր հայրը կ'ըսէ. «Մեսրոպեան միջին երկաթաղիր՝ ցածագիր եւ տնկիւնաւոր դժուարութեամբ»: Մենք որ անձամբ քննած ենք այս ձեռագիրը, գրչութեամբ նման կը դանենք Երեւանի Մատենադարանին թիւ 7734ին հետ՝ զոր վերը ներկայացուցինք:

Արդ, հոս տանք բոլոր այն յիշատակարանները որոնք Կոզման կը յիշեն: Ասոնք արագորած ենք Հ. Սարգիսեանի ցուցակէն անկախ եւ անձամբ Ս. Ղազար, 1946 Յունիս 21ին:

Մատթէոսի վերջը. «Զթաւրոս երաժիշտ զստացաւ սուրբ տառն յիշեսցիք ի Տէր Քրիստոս՝ ամենայն որդիք լուսոյ, Ամէն»: Գարձեալ տող մը վերջ՝ «Այլ եւ զմեղուցեալ գրիչս զԿոզմա աղաչեմ»:

Մարկոսի վերջը. «Զպատուական Հայր Թորոս երաժիշտ եւ ընդրեալ սուրբ յիշեսցիք ի Տէր Քրիստոս ամենայն որդիք Սիոնի սրբոյ, որ նորայկ ետամէն»: Տակը՝ «Այլ եւ զանարժան Կոզմա գրիչ. աղաչեմ»: Նման յիշատակութիւն նաեւ Ղուկասի վերջը:

Գլխաւոր յիշատակարանը գրչէն (սիկլլէն թերի). «Շնորհիւ Տ(եառ)ն սկսա եւ ողորմութեամբ նորին կատարեցի զստուածախաւս ս(ուր)բ Աւետարանս ի քաղաքս Խարբերդ, ընդ հովանեաւ սրբոյ Կարապետին եւ ս(ուր)բ Յակովբայ ի թուխ (պարապ թողուած, եւ նոր գրչէ ՈՅԴ [1205] գրուած) ընդ ձեռամբ Կոզմաի մեղաւորի եւ անարժան գրչի: Հրամանաւ ա(ստու)ծահաճոյ հաւր Թորոսի եւ ընդրեալ երաժիշտի: Արդ աղաչեմք զամենեւեան որք կարգայք, յիշեսցիք զիս զմեղապարս գրիչս զԿոզմա եւ զձեռոյն իմ եւ զեղբարս իմ եւ զԹորոս երաժիշտ զստացաւ սուրա զի ողորմեացի մեզ Տ(է)ր Աստուած եւ փրկեսցէ յանչէջ գեհէնի հրոյն: եւ առաւել զհոգեւոր եղբարք իմ զա(ստու)ծա(հա)ճոյ քահանայք զՅովհաննէս եւ զՏիբաղու որ առաջնորդ եւ աւգնական են զործոյս յիշեսցիք ի Տ(է)ր Ք(րիստո)ս աղաչեմ»:

Էջ 304ա, գրչէն. «Զկին ոմն ստուպեալ մեղաւր, որոյ անուն Թադուհի յիշեսցիք ի Ք(րիստո)ս եւ Աստուած ձեզ ողորմեացի Ամէն»:

Ուրիշ եւ կարեւոր յիշատակարան մը որ Հ. Սարգիսեան մոռցեր է իր ցուցակադրութեան մէջ հրատարակել, էջ 5բ եւ 6ա խորաններուն մէջ, բոլորգիր, մանիշակադոյն, գրուած է գրչէն. «Ի Թաւրոսի երաժիշտի աւգնեաք(րիստո)ս յաւուր մեծի եւ Կոզմաի մեղաւոր տըխմար յետին գրչաւորի»:

Կոզմա իր այս գրչութիւնը կատարած է Խարբերդ կամ Խարբերդ «ընդ հովանեաւ սրբոյ Կարապետին եւ սուրբ Յակովբայ» եկեղեցիներուն, որոնք դեռ մինչեւ Մեծ Եղեռնը «պայծառ» էին, օրինակ Գարեգին Սրբադան Սրուանձտեանցի համաձայն: Դժբախտաբար Կոզմա ժամանակակից յայտնի գէմբեր՝ կաթողիկոս, թաղաւոր, եւ այլն չի յիշեր, իսկ թուականին տեղը իր յիշատակարանին մէջ պարապ թողուցած է, ուր վերջէն մէկը ՈՅԴ, այսինքն 1205 թուականը աւելցուցած է: Չենք գիտեր թէ ի՞նչ հիման վրայ այս 1205 թուականը նշանակուած է: Արդեօք կեղծիք մըն է թէ ձեռագրին մէջ այսուր գտնուած (եւ այժմ անհետացած) գրչութեան բուն թուականին արձագանքը: Ամէն պարագայի տակ, մենք կրուան մը չունինք՝ առ այժմ՝ այդ 1205 թուականը ընդունելու, թէ եւ ամենայն հաւանականութեամբ գրչութեան բուն թուականը այդ թուականին մօտ առեն մը միայն կրնար ըլլալ:

Կողմա կը յիշէ նաեւ «զհօղեւոր եղբարք իմ դաստուածահասնայ քահանայք զՅոհաննէս եւ զՏիրացոյ՝ որ առաջնորդ եւ աւելնական են զործոյս», մեղի ենթադրել տալով որ այս երկու քահանաները կա՛մ միջնորդներ էին զըջութեան համար զրիշին եւ մեկեկնասին՝ Թորոս երաժիշտին միջեւ, եւ կա՛մ թէ օղնած են զըջութեան մէջ զրիշ Կողմային՝ մագաղաթ յղկելով, սուղերու ճրնշաղծութեամբ, մեկանի պատրաստութեամբ եւ այլն։ Որոշ է որ շատ մեծ դեր մը չունէին զըջութեան մէջ, օրինակ՝ կաղմելու կամ ծաղկելու։

Կողմա կը յիշէ որ մեկեկնասը եւ ստացողը իր զրամ Աւետարանին «Չպատուական Հայր Թորոս երաժիշտ եւ ընդրեալ սուրբ» անձ մըն էր։ Թորոս երաժիշտ անպայման Խարբերդ ընակող մէկը պէտք է կարծել։ Թորոս երաժիշտ կրնար Խարբերդէն շատ հեռու տեղ մը ըլլալ եւ դարձեալ մեկեկնասել եւ ստանալ Աւետարանս։ Կողմա, ինչպէս որ յաջորդ ձեռագիրներէն պիտի տեսնենք, հետաւոր տեղեր զանուագներու համար զըջութիւն կատարած է։

Թորոս փիլիսոփայ կամ երաժիշտ կը յիշուի առաջնորդ Զորոյ սուրբ Թորոս վանքի (Ակների մերձ), որ մասնակցած է Սսի ժողովին, 1208ին տեսնենք տեղի ունեցած (Հ. Գարեգին Վրդ. Զարբհանեկեան, «Հայկական Հիմն Դպրութիւն», 1932, Վեներակ, էջ 713)։ Թորոս երաժիշտի մասին Մարկոսի Աւետարանին վերջը եղած Կողմայի յիշատակարանին մէջ, ինչպէս տեսանք, կ'ըսուի «որ նորոգել ետ»։ Դժբախտաբար որոշ է թէ ի՞նչ նորոգել տուած է Թորոս երաժիշտ։ Յուշակագիր Հ. Սարգիսեան այս մասին կը գրէ. «Արդ՝ եթէ Թորոսը նորոգել տուած է Աւետարանս, կը հետեւի՝ որ շատ հին պէտք է եղած ըլլայ այն, որ այդ ժամանակ պէտք ունեցեր է նորոգութեան. թէպէտեւ յայտնի է թէ նորոգածը ի՞նչ բան էր. թերեւս ընդօրինակել տալ բոլը կ'ուղուի» (էջ 400)։ Աւետարակոյս կասկած չի կրնար ըլլալ որ Աւետարանը զրուած է Թորոս երաժիշտի համար Կողմա զրէշ, որով աւելի հին զըջութիւն մը չէ, որ կարիք ունենար նորոգելու։ Ոչ ալ երբէք «նորոգել ետ» բուռած է «ընդօրինակել» տալու մտքով։ Արդեօք պէտք է կարգալ «որդիք Սիոնի սրբոյ, որ նորոգել ետ», ըսել ուղեւորով որ Սուրբ Սիոնի տաճարի մը նորոգութեան հետ զործ ունեցած է Թորոս երաժիշտ։ Ամէն պարագայի տակ մասնը թնճուկ մըն է «որ նորոգել ետ»ը։

Այս Աւետարանին մանրանկարչութեան ալ մասին աւելի վերջ իր կարգին։

Այժմ խօսինք Կողմայի երրորդ ձեռագիր Աւետարանին մասին։

* * *

Կողմայի երրորդ Աւետարանը այժմ մաս կը կազմէ ձեռագիրներու իմ հաւաքածոյիս եւ ունի թիւ 2 համարը։ Մագաղաթեայ, նոյն գեղեցիկ միջին մետրոպեան ուղղանկիւն երկաթագրով։ Աւետարանս Թորոս Սրբազան Գուշակեան Սերաստիոյ ձեռագիրներու իր ցուցակին մէջ նշանակած է իրրայն տեղի Ս. Նշանի վանքին ձեռագիր, իր ցուցակին թիւ 22 (Հրատ. Հանդէս Ամսօրեայ, 1924, էջ 520)։

Մատթէոսի վերջը զրէշն եղած է յիշատակարան մը, որ բոլորովին ջնջուած է բացի վերջէն երկու տող։ Ջնջուած մասին վրայ վերջի ստացող՝ մը բոլորդիք յիշատակարանը կայ, հոս մեղի համար անկարելւոր։ Սակայն կարելւոր են ջնջուած յիշատակարանին վերջին երկու տողերը զրէշն, որ չեն ջնջուած, ուր կ'ըսուի. «Ձմեկապարտ զրբիշ»՝ զԿողմա աղաչեմ յիշել։

Յովհաննու վերջը զրէշն գլխաւոր յիշատակարան. «Փառք բարեւա-

բին Ա(ստուծո)յ Հաւր եւ սիրեցեալ միտմին բանին աւծելոյ իւրոյ եւ Համա-
փառ մեծութեան Հոգւոյն սրբոյ այժմ ու միշտ եւ յաւիտեանս յաւիտենից ա-
մէն :

«Եւ նուառ քահանայ եւ կրօնաւորս Վարդան զխախտման սրտի
խնայ եւ զյիշատակ Հոգւոյ խնայ ետու զբնի զս(ուր)ք աւետարանս խնով աշխա-
տութեամբ եւ արդեամբք ծաղկերանի նկարով ու ոսկով զարդարեալ . ի յիշա-
տակ Հոգւոյ խնայ եւ (էջ 282բ1) ծնողաց խնաց . Հաւր խնայ Դաւիթի եւ մաւր ի-
մոյ Թադուհէ . եւ առաւել Հաւրեղբաւր խնայ Գրիգորի որոց ողորմեացի ա(է)ր
Ք(րիստո)ս եւ Հանկուսցէ զՀոգիս նոցա ի զաս արդարոց : Եւ եւ ակն ունելով
յողորմածն ա(ստու)ծ . զի ընկալցի զսակաւ նուէրս իմ որպէս զուսմայս զայ-
րի աղքատին . եւ բարեխաւտութ(եամ)ք ս(ուր)ք աւետարանաւ (լուսանցքին
զբէն՝ «իս») Հատուցէ ինձ եւ խնաց յիւր առաւ պարզեւածն զաւորս եւ զո-
ղորմութի(ւ)ն եւ ի Ք(րիստոս)ի ա(ստուծո)յ մերոյ փառք եւ յաւիտեանս : Եւ
որ կարդայք աղաչեմ զամենեւեան յիշեալքի զմեզ առաջի Ք(րիստո)ս . զի եւ
զուր ընկալիք ի նմանէ զփարձս բարեաց : զՊաղոս շնորհալից պատանեակ եւ
Հարապատ որդեակ իմ , յիշեալքի ի Ք(րիստո)ս» :

(Տող մը զծաղարդ եւ զարձեալ զբէն)

«Ծնորհիւ ա(եառ)ն սկսայ եւ ողորմութեամբ նորին կատարեցի զկեն-
սարեւր ս(ուր)ք աւետարանս ի ճշմարիտ եւ փառաւոր աւրինակէ , որոյ մակա-
նուն Կոզման» (մնացեալը ինկած թուղթի պատճառաւ կը պակսի) :

Անիջնայէս աւելցնենք որ ձեռագիրը ինձի Հասած է ճիշդ այնպէս որ-
պէս 1913էն առաջ տեսած եւ նկարագրած է Թորգոմ Սրբապան Գուշակեան իր
ցուցակագրութեան մէջ :

Գրչութեան վայր եւ թուական անձանօթ կը մնայ յիշատակութեան
պակասի պատճառաւ : Գրչութեան նմանութիւնը եւ զբէն նոյնութիւնը բնա-
կան է մեզի կրնան ապահովել որ այս Աւետարանն ալ զրուած է միւսներուն
մօտ ժամանակ մը , ժԲ զարու մերժը կամ ժԳ զարու սկիզբը : Գարեգին Սրբա-
պան Յովնէփեան որ իր «Յիշատակարանի Զեռագրաց»ի մէջ իւր թիւ 300 (էջ
663—664) տուած է այս ձեռագիրն ու իր յիշատակարանները , «ժամանակ՝ ան-
յայտ , հաւանաբար ժԲ զարու մերժ» նշանակած է :

Ժամանակին Համար փոքր կրօնան մը միայն ունինք , այն է իմ Հա-
ւաքմանս թիւ 2 Աւետարանի ստացողին՝ Վարդանին վկայութիւնը , «Հաւր ի-
մոյ Դաւիթի եւ մաւր խնայ Թադուհէ . եւ առաւել Հաւրեղբաւր խնայ Գրիգորի
որոց ողորմեացի տէր Քրիստոս եւ Հանկուսցէ զՀոգիս նոցա ի զաս արդարոց» :
Արդեօ՞ք պէտք է խորհինք որ Վարդան քահանայ ստացողի Հայրը՝ Դաւիթ ,
մայրը՝ Թադուհէ եւ Հօրեղբայրը Գրիգոր , մեռած էին այս Աւետարանին զրո-
չութեան առեւ : Անշուշտ արդէն մահացած անձերու Համար կրնար ըսուիլ «ո-
ղորմեացի տէր Քրիստոս եւ Հանկուսցէ զՀոգիս նոցա ի զաս արդարոց» :

Հետաքրքրական է որ թէ՛ Երեւանի Մատենադարանի թիւ 7734 Աւե-
տարանին եւ թէ՛ Վենետիկի Միսիթթարենց թիւ 88 Աւետարանին յիշատակա-
րաններուն մէջ Կոզմա կը յիշէ «զտառապեալ կին ոմն Թադուհէ» եւ կամ «Զկին
ոմն տառապեալ մեղաւք , որոյ անուն Թադուհէ յիշեալքի ի Քրիստոս եւ Աստ-
ուած ձեզ ողորմեացի Ամէն» : Տարակոյս չկայ որ նոյն «կին ոմն Թադուհէ»ն է
այս երեք յիշատակարաններուն մէջ յիշուածը : Անիկա որոշ է որ աղպական չէ
Կոզմայի , հաւանաբար բարեխիտ կին մը որ իր խնամքն ու հոգածութիւնը չէ
կոտմայի : Թադուհէ մայրն էր Վարդան քահանայի ,
զիպցած երախտապարտ Կոզմայի : Թադուհէ մայրն էր Վարդան քահանայի ,
որ իմ Աւետարանիս մեկնեաւ ստացողը եղաւ , ուրեմն՝ ինչքի տէր : Կոզմա իր
1219ի յիշատակարանին մէջ , ինչպէս նաեւ 1205 թուագրուած անթուական յի-

չատտակարանին մէջ, Թադուհիի հոգւոյն համար չէ որ ողորմութիւն կը խնդրէ, ինչպէս կը հայցէ իմ Աւետարանիս յիշատակարանին մէջ: Ուրեմն պէտք է ենթադրել որ 1219ին ողջ էր Թադուհի եւ իմ Աւետարանիս գրչութեան տունն մեռած, որով իմ Աւետարանս պէտք է գրուած ըլլայ 1219էն (ինչպէս նաեւ Վենետիկի Աւետարանին գրչութեանն) վերջ: Երբ ասիկա ընդունինք, այն տունն հաւանական է որ իմ Աւետարանս ալ գրուած է Խարբերդ կամ մօտերը:

Իմ հաւաքմանս Աւետարանին համար Կողմա կը դրէ «Կատարեցի ըզկենսարեւր սուրբ աւետարանս ի ճշմարիտ եւ փառաւոր աւրինակէ, որոյ մականունն Կողման»։ Իմ Կողմայի նուիրած առաջին աշխատութեանս մէջ այս Կողմանը վերագրած էի Յովհաննէս Կողեոն մեծահամբաւ վարդապետին։ Ասիկա սակայն բոլորովին սխալ է։ Կողմայի յիշած Կողման Աւետարանի ընդդիւրը գրչադրեալ օրինակն է եւ բնագիր գրեալ «ձեռամբ Գրիգորի մականունն Կողեոն կոչեցեալ», որմէ իմ Աւետարանէս զատ օրինակուած է նաեւ Աւետարանը ցուցակագրուած ի «Յուցակ Զեռագրաց Անկիւրիոյ», թիւ 303, Բարկէն Սրբազան Կիւրէնէի ձեռնէն։ Գրիգոր Կողեոնի մասին զժախտաբար ծանօթութիւն չունիմ։ Կերեւի համբաւեալ գրիչ մը եղած է, որուն գրչադրած Աւետարանը «ճշմարիտ եւ փառաւոր օրինակ» նկատուած է Կողմայի պէս ընտիր գրիչներէ, ճիշդ այնպէս որ Գրիգոր Խլիկցիի Շարականի օրինակութիւնը ընտիր օրինակ նկատուած է, որմէ օրինակուած են բազմաթիւ Շարականներ։

Այս Աւետարանին մանրանկարչութեան մասին ալ քիչ վերջ, միանձնորուն հետ։

Այժմ ներկայացնենք Կողմայի գրչէն չորրորդ Աւետարանը։

* * *

Կ. Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքարանը կը պահուի մագաղաթ, միջին Մեսրոպեան ուղղանկիւն երկաթաղիւր։ Զեռագիր Աւետարանը տեսնելու առիթ ունեցայ 1966ին Պատրիարք Հօր բարեհաճութեամբ, որուն կը յայտնեմ շնորհակալութիւններս։ 1891ին Տրդատ Վրդ. Պալեան Կեսարիոյ մէջ տեսած էր ձեռագիրը եւ ցուցակագրած, հրատարակած։

Հոս կու տանք Կողմայի յիշատակարանները (Հ. Հ. Ոսկեան ալ ցուցակագրած եւ հրատարակած է այս Աւետարանը 1966ին, Հանդէս Ամսօրեայի մէջ, էջ 477—478)։

Մատթէոսի վերջը. «Ստացաւ սորա զստուածաբանակ սուրբ Եպիսկոպոս վերադիտող տանն Ռապնա զտէր Կոստանդին եւ զշնորհազարդ կրանաւորն զեղրայր նորա (տէր) զԵպիսկոս յիշեալիք ի Բրիտոս ամենայն որդիք լուսոյ, որ ետուն զծել զկենսաբեր սուրբ Աւետարանս յիշատակ ինքեանց եւ ծնողաց իւրեանց ամէն։ Այլ եւ զանաբժան գրիչս զԿողմա աղաչեմ յիշել արժանի արարէք եւ Աստուած ձեզ ողորմեացի ամէն»։

Մարկոսի վերջը, նոյնպէս գրչէն. «Զսրբազան Եպիսկոպոսն զտէր Կոստանդին զստացաւ սորա յիշեալիք ի Բրիտոս ամէն։ Այլ եւ զմեղապարտ գրիչս զԿողմա»։

Ղուկասի վերջը, գրչէն. «Զաստուածապատիւ Եպիսկոպոսն զտէր Գրիգոր վերադիտող տանն Փնագմնայ եւ զհրաշայի ծերունի եղրայր նորա զՂազարէ կրանաւոր յիշեալիք ի Բրիտոս ամենայն ընթերցողք ամէն։ Այլ եւ զմեղապարտ գրիչս զԿողմա աղաչեմ յիշել եւ Աստուած զձեզ յիշելոյ արժանի տալացէ ամէն» (Հանդէս Ամսօրեայ, 1966, էջ 477—8)։

Աւետարանը գրուած է «սուրբ Եպիսկոպոսն վերադիտող տանն Ռապնա

դռէր Կոստանդին»-ի համար: Ռապան, Ռապան, որ կը յիշուի Ռաբան եւ Ռու-
բան ձեւերով ալ Եակովղի Ալ-Համալիի համաձայն «Ռաաբան.— Քաղաք
սահմանային նահանգում՝ Հալեբի եւ Սումալայի միջեւ, Եփրատի մօտ: Ու-
նի բերդ սարի ստորոտում, որն աւերուեց չիջրի 340 թուականին (951—952),
Երկրաշարժից» (Հ. Թ. Նալբանդեան, «Արաքական Աղբիւրներ Հայաստանի...
Մասին», Երեւան, 1965, էջ 70): Ռապան յետոյ անցած է Փիլարատսի ձեռքը
եւ ժամանակ մը Գող Վասիլի պետութեան մաս կը կազմէր, անկէ անցաւ Տղայ
Վասիլի: Ռապանի մերձ էր Կարմիր վանքը: 1180—1181ին Սալահէդդին դրա-
ւեց Ռապան: Ռապանի մէջ կար Հայութիւն այն ատեն եւ բաւական երկար ժա-
մանակ կառախնձոր եղած է դանազան արշաւողներու համար: 1268ին Մելիք
Դահերի եւ Հեթումի միջեւ կայացած հաշտութեան համաձայն ի մէջ այլոց
Հայոց թաղաւորը Ռապանն ալ կը յանձնէր Մելիք Դահերի:

Կողմա կը յիշէ նաեւ «Ձատուածապատիւ Եպիսկոպոս դռէր Գրիգոր
վերադիտող տանն Փնագմնայ»: Հայր Ոսկեան հարցական դրած է այս անուան
քով: Արդարեւ Փնագմնայ չստուգուած տեղանուն մըն է, ըստ երևույթին չըր-
ջանի մը անունը, սակայն որոշ չէ թէ Ռապանի մե՞րձ, որուն Տէր Կոստանդին
վերադիտող Եպիսկոպոսին համար դրած էր Աւետարանը, թէ՛ Խարբերդի
մերձ, ուր անտարակոյս Կողմա գրած էր այս Աւետարանը:

Արդ տուեալներ բոլորովին կը պակսին ըսելու համար թէ այս Աւետա-
րանը ե՛րբ գրուած կրնայ ըլլալ, այսինքն 1219էն առա՞ջ թէ վերջը:

Այս Աւետարանին ալ մանրանկարչութեան մասին քիչ աւելի վերջ:

Այժմ ներկայացնեմ Կողմայի գրչութեամբ հինգերորդ Աւետարանը:

* * *

Ձեռագրացս հաւաքածոյին թիւ 20 ձեռագիր Աւետարանն է ասիկա,
որ կը տարբերի Կողմայի միւս գրչութիւններէն՝ ըլլալով թղթեայ, միասին
եւ երկաթադրի տեղ հին եւ քնտիր անցման դրով: Մանրանկարեալ այս Աւե-
տարանը դժբախտաբար պակասաւոր է: Ունի միայն Մատթէոսի վերջի քանի
մը տողերը, Մարկոսը ամբողջ, իսկ Ղուկասի վերջը եւ Յովհաննէս ամբողջու-
թեամբ կը պակսին:

Ներկայիս կը մնան միայն սա յիշատակարանները Կողմայի գրչին եւ
անուամբ:

Մատթէոսի վերջը. «Տէր աստուած ողորմեա Կողմայի մեղապարտ
կրանաւորի եւ անպիտան գրչի. ի յաւուրն քո դատաստանի. Եւ իւր ծնողացն
Պետրոսի եւ Մարիայի ամէն ամէն»:

Մարկոսի վերջը. «Քրիստոս աստուած ողորմեա Կողմայի մեղապարտ
կրանաւորի եւ զծողի կենսատու տառի քո. Եւ ծնողաց իւրոց յաւուր դատաս-
տանի քո ամէն ամէն: Ընդ նոսին եւ Պապա Սիմեոնի Ուռհայեցոյ եւ ծնողաց
իւրոց Կիրակոս քահանայի ամէն ամէն»: Ասոր տակ Կողմայի երկու տող յու-
նարէն յիշատակարանը:

Կողմա մեր այս ձեռագրին մէջ առաջին անգամ ըլլալով կու տայ իւր
հօր անունը՝ Պետրոս, եւ մօր անունը՝ Մարիա: Վկայութեան ոճին համաձայն
իւր ծնողքը զեւ ողջ են: Նկատելի է որ նախորդ գրչագրաց մէջ իւր ծնողաց ա-
նունը չի յիշեր: Արդեօ՞ք պէտք է հետեւցնենք որ անոնք մեռած էին նախորդ
չորս ձեռագիրներու գրչութեան ժամանակ: Եթէ ասիկա ճիշդ է, այն ատեն
մեր թիւ 20 Աւետարանը Կողմայի մեկի հասած գրչութեանց հնադոյնը պէտք է
ըլլայ:

Բնական է պետի առարկուի մեր թիւ 20 Աւետարանին անցման դրով
դրուած քլալը: Արդ, կարելի է խորհել որ Կողմա նախ անցման դրով սկսաւ
գրչութեան արուեստը եւ հետզհետէ գրչութեան համարաւ շահելով, սկսաւ մի-
ջին Մետրոպոլիտան ուղղանկիւն երկաթադրով գրել: Կողմա անցման երկաթադր-
ով դրած է իր յիշատակութիւնը, ինչպէս նաեւ Աւետարանի աւարտման տո-
րով գրած է իմ եւ թէ՛ Վենետիկի մագաղաթեայ Աւետարաններուն մէջ (Ձեռ յի-
շեր թէ՛ կա՞ն անցման գրչութեամբ տողեր Կ. Պոլսոյ Պատրիարքարանի Աւե-
տարանին մէջ: Իսկ Երեւանի Մատենադարանին Աւետարանը աւետած եմ եւ
ունի):

Կողմա կը յիշէ «Պատա Սիմեոն Ուռհայեցի» եւ անոր հայրը «Կիւրա-
կոս քահանայ»: Դժբախտաբար երկուքն ալ անծանօթ կը մնան ինծի: Պատա
Սիմեոն հաւանաբար ստացող-մեկնասն էր այս Աւետարանին:

Այս Աւետարանին մանրանկարչութեան մասին իր կարգին:

* * *

Արդ նկատի առնենք նախ Կողմայի ստորադրութեան ձեւը:

Երեւանի Մատենադարանին թիւ 7734ին մէջ՝

«Կողմա անարժան գրիչ»:

«Զանարժան գրիչս գկողմա յիշեսցիք ի տէր»:

«...Կողմայի մեղաւորի եւ անարժան գրիչի... յիշեսցիք գկողմա եւ
գծնողս իմ եւ գեղբարս...»:

Վենետիկի Աւետարանը, թիւ 88՝

«Ոմեղուցեալ գրիչս գկողմա աղաչեմ» (Երկիցս):

«Ոմարժան Կողմա գրիչ. աղաչեմ»:

«...Կողմաի մեղաւորի եւ անարժան գրիչի... յիշեսցիք զիս զմեղա-
պարտ գրիչս գկողմա եւ գծնողս իմ եւ գեղբարս իմ...»:

«Կողմաի մեղաւոր տըխմար յետին գրչագորի»:

Բիւրտեան հաւաքածոյի թիւ 2 Աւետարան՝

«Զմեղապարտ գրիչս՝ գկողմա աղաչեմ յիշել»:

Կ. Պոլսոյ Պատրիարքարանի Աւետարանը՝

«Ոմարժան գրիչս գկողմա աղաչեմ յիշել»:

«Ոմեղապարտ գրիչս գկողմա» (Երկիցս):

Բիւրտեան հաւաքածոյի թիւ 20 Աւետարան՝

«Կողմայի մեղապարտ կրանաւորի եւ անպիտան գրիչի»:

«Կողմայի մեղապարտ կրանաւորի եւ գծողիս»:

Ըստ իս ակներեւ է որ մերայիշեալ հինգ Աւետարաններու գրիչը նոյն
գրիչն է ստորադրելու համանման ձեւէն դատելով: Ան կը սիրէ «մեղապարտ»,
«մեղուցեալ», «անարժան» ածականները կցել իր անուան: Աւետարանները ի-
րեն համար «կենսարեք» կամ «կենսատու» են իր յիշատակարաններուն մէջ եւ
միայն Վենետիկի օրինակին մէջ կը տարբերի «զատուածախաւս» բախով:

Ուրեմն անփառն կրնանք բռնել որ յիշուած հինգ ձեռագիր Աւետարան-
ներն ալ գրուած են նոյն Կողմա գրչէն:

Սակայն ո՞վ ծաղկած եւ մանրանկարած է զանոնք:

Երեւանի թիւ 7734ի մասին, 1970ին Երեւան հրատարակուած «Յու-
ցակ»ին Բ. հատորին մէջ, ուր խիստ համառօտ կերպով ձեռագիրները կը ներ-
կայացուին, կ'ըսուի. «Գրիչ, ծաղկող՝ Կողմա»: Վերը տուինք ձեռագրին
սլաւաբանութեան ժամանակէն բոլոր յիշատակարանները: Այդ յիշատակա-

բաններուն մէջ Կողմա գրիչ կը կոչէ ինքզինք միշտ եւ ո՛չ մէկ տեղ ծաղկող : Մենք որ ձեռագիրը անձամբ քննած ենք, ոչ մէկ տեղ Կողմայի գրիչ ըլլալէն զատ յիշատակութեան հանդիպած ենք : Թիւ 7734 ներկայիս ունի միայն Մատթէոսի եւ Ղուկասի մանրանկար, ունի խորաններ, դարդադրեր եւ լուսանցադարձեր :

Վենետիկի Միսիթարեանց Հ. Սարգիսեանի ցուցակին թիւ 88 Աւետարանը, որուն բոլոր յիշատակարանները վերը տուինք, նոյնպէս Կողման լոկ իրր գրիչ կը ներկայացնէ եւ ոչ մէկ տեղ դայն կը յիշէ իրր ծաղկող : Հայր Սարգիսեան որ ձեռագիրը մանրամասն կը նկարագրէ, «ծաղկող՝ անյայտ» կը նշանակէ :

Իմ հաւաքմանս թիւ 2 Աւետարանին մէջ, ինչպէս որ վերը ներկայացուած յիշատակարանները ցոյց կու տան, Կողման միայն գրիչ է : Ձեռագիրս դժբախտաբար այժմ կողոպտուած է մանրանկարներէ, խորաններէ եւ կը պահէ միայն դարդադրեր եւ լուսանցադարձեր : Սակայն ձեռագրին մեկէնասը զլխաւոր յիշատակարանին մէջ կը վկայէ . «Եւ նուառ քահանայ եւ կրօնաւորս Վարդան զփափաքումս սրտի իմոյ եւ զյիշատակ հոգւոյ իմոյ ետու գրել զսուրբ աւետարանս իմոյ աշխատութեամբ եւ արդեամբք ծաղկեանի նկարով եւ ոսկով դարդարեալ» : Յիշատակարանը որոշ ցոյց կու տայ որ Վարդան քահանայ «ետու գրել» Աւետարանը, այսինքն ինք չէ գրեր, այլ տուեր է գրելու «իմոյ աշխատութեամբ եւ արդեամբք» Գրիչ Կողմայի՝ որ ինքն ալ իր կարգին կը յիշէ ձեռագրին գրիչը ըլլալը : Իսկ եթէ կը խորհուի որ յիշատակարանին այդ մասը պէտք է կարգաւ «իմոյ աշխատութեամբ եւ արդեամբք ծաղկեանի նկարով եւ ոսկով դարդարեալ» եւ հասկնալ որ Վարդան քահանայ ինքը աշխատած եւ իր միջոցներով (արդեամբք) դարդարած է Կողմա գրչին գրել տուած իր Աւետարանը «ծաղկեանի նկարով եւ ոսկով», այն տտեն Կողմա դարձեալ նկարող, ծաղկող չըլլար :

Կ. Պոլսոյ Պատրիարքարանը պահուած Աւետարանն ալ Կողման կը ներկայացնէ լոկ իրր գրիչ : Ձեռագիրը ունի եղծուած մանրանկար եւ ծաղկուած է անյայտ ծաղկողէ : Չունի լուսանցադարձ :

Վերջապէս իմ հաւաքմանս թիւ 20 Աւետարանը : Հոս ալ Կողմա սոսկ գրիչ է : Ձեռագիրը քնտրի կերպով մանրանկարուած եւ ծաղկուած է անյայտ ծաղկողէ : Չունի լուսանցադարձ :

Այս հինգ ձեռագիրներուն ալ մանրանկարչական արուեստը կը տարբերի իրարմէ : Նոյնը նաեւ խորաններու ծաղկումը : Նմանութեան եզր կայ դարդադրերու եւ լուսանցադարձերու մէջ, որոնք ժամանակուան ընդունուած դունադեզ եւ ոսկեզիծ կլորակներ են իրր լուսանցադարձ : Զարդադրերը հանդոյցադրեր են, շատ նման արարական «քուֆի» դարդադրերու՝ որոնց ազդեցութեամբ յղացուած են անտարակոյս :

Հ. Մեսրոպ յ. Ճանաչեան Վենետիկ (Ս. Ղազար) հրատարակուած մեծադիր «Հայկական Մանրանկարչութիւն» հատորին մէջ կը յայտարարէ որ «Գ. (Սրբազան) Յովսէփեան կը համարի որ Կողմա գրիչ թէ՛ գրիչ էր եւ թէ՛ ծաղկող» (էջ 53ա.) , իրեն աղբիւր ցոյց տալով Յովսէփեան Սրբազանի «Յիշատակարանք Ձեռագրաց» կոթողային գործին Ա հատորին էջ 802 : Արդարեւ Գարեգին Սրբազան Յովսէփեան հոս կ'ըսէ . «Երկու Աւետարանները (Երեւանի 7734 եւ իմ հաւաքմանս թիւ 2) գրիչները նոյնութիւնը հաստատուած է ոչ միայն անուան, այլ եւ գրչութեան, մանրանկարչութեան եւ յիշատակարաններին տեղ տեղ բառացի նոյնութեամբ» : Յովսէփեան Սրբազան իրաւացի է երբ «անուան ... գրչութեան ... յիշատակարաններին» նոյնութիւն կը տեսնէ Երեւանի 7734 եւ

իմ թիւ 2 Աւետարաններու մէջ: Սակայն «մանրանկարչութեան» ... տախտակաւ իրապէս տարօրինակ է, քանի որ նախ Սրբազանը չէր տեսած իմ ձեռագիրս, Երկրորդ՝ իմ թիւ 2 Աւետարանս բոլորովին գուրկ է բռնել «մանրանկարչութիւնէ», նակատներէ, խորաններէ... Եւ լոկ սոփոական կտրակ լուսանցազարդեր եւ հանդոյցադիր զարդադրեր ունի, որոնց նմանին նոյն չըջանի ուրիշ ձեռագիրներու մէջ ալ կը հանդիպինք, ինչպէս օրինակ իմ թիւ 1 Աւետարանիս մէջ, Երկաթադիր, մագաղաթեայ, որ Կողմայի գրչութիւնը չէ: Ի դուր Գարեգին Սրբազան Յովսէփեան այս երկու ձեռագիրներուն մասին «Նորա գրչին ու ծագիւոյն է Կողմա» կը հաւաստէ (Անդ, էջ 802):

Հ. Մեսրոպ օ. Ճանաչեան որ Ս. Ղազարի Կողմայի Աւետարանէն դատ միւս Աւետարանները չէ տեսած, լոկ Յովսէփեան Սրբազանի մէկ անբուարար հաւատաւորին վրայ երկար բարակ մարզանքներ կ'ընէ «Կողմայի արուեստը ներշնչուած» գտնելով «հաւանարար» եւայլն եւայլն: Դժբախտարար Հայր Ճանաչեան տրուած յիշատակարանն իսկ հապճեպ կերպով նկատի կ'առնէ և սխալ կ'օգտադործէ եւ իմ հաւաքմանս թիւ 2 Աւետարանը գրած ատեն իբր թէ «Կողմա ինքզինքը արդէն ծերունի կը ներկայացնէ» (էջ 53ա):

Հայր Ճանաչեան իմ ձեռագրէս տրուած երկու յիշատակարանները իբրար խտնած է: Էջ 156, սկզբնական երկաթադիր գրչութիւնը Զննելէ վերջ բոլորդիր յիշատակարան մը գրուած է որ կը վերջանայ «գմեղապարտ քահանայ զծերունի աղաչեմ յիշել ի տէր» եւ անկէ վերջ բուն գրչէն անցման գրով «Ձմեղապարտ գրիչս Կողմա աղաչեմ յիշել»: Հայր Ճանաչեան ուշադիր չէ եղեր (հակառակ Յովսէփեան եւ Գուշակեան Սրբազաններու ցուցմունքներուն՝ որոնք հրատարակած են այս ձեռագրին յիշատակարանները), որ վերի երկու յիշատակարանները իրարմէ բոլորովին անկախ են եւ չէ կարելի գտնուի միացնել իմաստով, երբ մանաւանդ շարադրութեամբ իսկ բոլորովին իրարմէ անկախ են: «Ձմեղապարտ քահանայ զԾերունի»: Հոս «ծերունի» յատուկ անուն է եւ ոչ թէ Կողմայի տարիքը ցոյց տուող կոչում: Անմեկնելի է որ ինչպէ՞ս այդ երկու իրարու չկապուող յիշատակութիւնները Հայր Մեսրոպ Ճանաչեան... միացուցեր է եւ եզրակացուցեր թէ «Կողմա ինքզինքը արդէն ծերունի կը ներկայացնէ»:

Հայր Ճանաչեան հաստատելու համար որ Կողմա «գրիչ» կրնար եւ ծաղկող ալ ըլլալ, կ'ընէ. «Ձեռագիրներու մէջ յաճախ պարզապէս գրիչ կ'ըսուին նաեւ անոնք որոնք գիտենք թէ ծագիւող ու մանրանկարիչ էին» (Անդ, էջ 53ա, ծանօթ. 214): Հայր Ճանաչեան ինքն իր խօսքերով իսկ կը ջրէ իր բաժը: Ինչպէ՞ս «գիտենք անոնք որոնք թէ ծագիւող ու մանրանկարիչ էին»: «Գիտենք»՝ որովհետեւ «անոնք» իրենք իսկ կը վկայեն, կը հաստատեն որ «ծագիւող ու մանրանկարիչ էին» ինչպէս որ իրենք են մեզի գիտցնողները որ «գրիչ» ալ էին: Սակայն Կողմա իրմէ մեզի հասած հիմն ձեռագիրներուն մէջ ալ կը կրկնէ «գրիչ» ըլլալը առանց գոնէ մէկ անգամ ահնաբեկելու որ ծաղկող էր: Եւ թէ մենք բոտ կամ «գրիչ» ըլլալինս պնդողները ծագիւող կամ մանրանկարիչ (գուցէ կաղմող ալ) պիտի ընենք, այն ատեն ի՞նչ հարկ կ'այ յիշատակարաններու:

Հայր Ճանաչեան կամ ինքզինքը ազատ կը զգայ բոտ կամ իմաստներ տալու որոշ արուած յիշատակարաններու, կամ լրջօրէն չըմբռնէր անոնց արուած ծանօթութեանց կարեւորութիւնը: Ան յառաջ կը բերէ իմ թիւ 2 Աւետարանիս մեկնեալ Վարդան քահանայի վկայութիւնը գիտաւոր յիշատակարանին մէջէն. «Ես նուազ քահանայ եւ կրանաւորս Վարդան զվաժարումնս արտի իմոյ եւ զյիշատակ հոգւոյ իմոյ ետու գրել զսուրբ աւետարանս իմով աշխա-

տուժեամբ եւ արդեամբք ծաղկերանկ նկարով եւ ոսկով զարդարեալ...» : Ան կ'աւելցնէ . «Արդ Կողմացի անունէն զատ՝ հոն ոչ մէկ գրչի կամ աշխատաւորի չհանդիպելով, պէտք է իրեն վերագրել հեղինակի իրաւունքը մանրանկարչական բաժնին» (Անդ, էջ 53ա) : Եւ եղաւ զնոց : «Հոն», այսինքն Վարդան քահանայի այս յիշատակութեան մէջ Կողմացի անունը չէ յիշուած, ինչպէս չէ յիշուած նաեւ «ծաղկերանկ նկարով ու ոսկով զարդարեալ» բնոյ ծաղկոյին կամ մանրանկարչին անունը : Բարերախտաբար այլուր ձեռագրին մէջ քննելով յիշատակարանին վերջը ճողոպրեր է «Զմեղապարտ գրիչս՝ զԿողմա աղաւթմ յիշել» : Այլապէս գրչին անունն ալ պիտի չդիտնայինք Վարդան քահանայի յիշատակութենէն : Չեմ գիտեր թէ ինչպէ՞ս այդ յիշատակարանին մէջ «Արդ Կողմացի անունէն զատ . . .» բան կը փնտռէ Հայր Ճանաչեան, երբ Կողմացի անունն ալ չկայ : Բազմաթիւ են մանրանկարեալ ձեռագիրներ որոնց յիշատակարաններուն մէջ չեն յիշուած թուղթ կոկողները, կաղմոյղները, ծաղկոյղները կամ մանրանկարողները : Անոնք մեծ մասամբ անծանօթ կը մնան, եւ եթէ յաճախ չպատահէր որ մանրանկարի մը մէջ, ձեռագրի մը անկիւնը ծաղկումներու մէջ եւայլն անոնք ինքզինքնին յիշած չըլլային, մենք երբէք պիտի չգիտնայինք այդ ծաղկոյղ—մանրանկարողներուն մասին՝ որոնցմէ ոմանք ծանօթ եւ տաղանդաւոր վարպետներ եղած են :

Ուրեմն վերջացնելէ առաջ, պարզ է որ Կողմացի մեղի հասած հինգ Աւետարաններն ալ զայն ցոյց կու տան իրր «գրիչ» եւ ո՛չ մէկ տեղ եղած յիշատակարաններուն մէջ ան ներկայացուած է իրր ծաղկոյղ կամ մանրանկարիչ : Իրմէ գրչագրուած ձեռագիրներուն մէջ ինչ որ մնացած կայ մանրանկարչական տարրեր ձեռքերու դործ կ'երևի : Սորանադարդերուն, զարդադրերուն համանմանութիւնը ժամանակակից ուրիշ ձեռագիրներու հետ, զժրախտաբար յենակէտ մը չէ Կողման ծաղկոյղ ալ բնելու, քանի որ նոյն ծաղկումները կարելի է գտնել ո՛չ Կողմացեան ձեռագիրներու մէջ ալ : Մեր ձեռագրական ծաղկումներու արուեստին մէջ սովորական չեն ինքնուրոյն խորաններ եւ ծաղկումներ : Անոնք շատ անգամ հարադատ կերպով օրինակուած են տարրեր գրչագրիչներու մէջ տարրեր վարպետներէ, որով առանց յարակից տուեալներու՝ լոկ խորաններու եւ զարդադրերու, լուսանցադարձերու վրայ յենելով ծաղկոյղներու նոյնացումներ ընել վստահելի կերպ մը չէ եւ կրնայ շատ սխալ եղբակցութեանց առաջնորդել, մանաւանդ չմարդուած պրպտողը :

Յ. ՔԻՒՐՏԵԱՆ